Gönderim Tarihi: 04.04.2016

Kabul Tarihi:10.06.2016

ERZURUM İLİNDE YAPILAN KAZILAR HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

An Evaluation on the Excavations on the Erzurum Province

Selma PEHLİVAN

Yrd. Doç. Dr. Sakarya Üni.
Fen-Edebiyat Fak. Tarih Bölümü
selmap@sakarya.edu.tr
Çalışmanın Türü: Derleme

Öz

Erzurum Bölgesi'nde, 1942-1944 yılları arasında Erzurum Ovası'ndaki Karaz Höyük'te H. Z. Koşay tarafından kazı çalışmaları başlatılmıştır. Karaz'ı takip eden Pulur ve Güzelova kazıları H. Z. Koşay ve H. Vary tarafından yürütülmüştür. Pasinler, Sos Höyük'te A. Sagona'nın başkanlığında ve A. Ceylan başkanlığındaki ekibinde katıldığı kazı çalışmaları uzun süre devam etmiştir. Ayrıca, Pasinler Bulamaç Höyük'te Erzurum Müze başkanlığında yapılmış olan kazı ile Erzurum Müzesi adına bilimsel başkanlığı A. Ceylan tarafından yapılan Pasinler Kale Kazısı ve Erzurum Kale Kazısı yürütülmüştür. Erzurum'un stratigrafik verisi bakımından çok önemli veriler ortaya koyan Sos Höyük ile ilgili ilk bilimsel çalışmalar, H. Z. Koşay tarafından gerçekleştirilmiştir. Daha sonra yapılan yüzey araştırmalarında detaylı olarak incelenen Sos Höyük'te ilk kazı çalışmaları 1994 yılında yapılmıştır. 1994 yılında Erzurum Müze Müdürlüğü adına müze müdürü Mustafa Erkmen başkanlığında Melbourne Üniversitesi'nden A. Sagona'nın katılımıyla başlayan kazılar daha sonra Bakanlar Kurulu kararı ile A. Sagona başkanlığında devam etmiştir. Kazılarda Geç Kalkolitik Çağ'dan günümüze kadar aralıksız olarak devam eden kültür tabakaları tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Karaz Höyük, Erzurum, Sos Höyük, Pasinler Kalesi.

In Erzurum province, excavated works in Karaz Hoyuk in Erzurum Lowland were started between 1942 and 1944 by H. Z. Kosay. Pulur and Guzelova excavations following Karaz were carried out by H. Vary. In Pasinler, Sos Hoyuk, the excavation works under the presidency of A. Sagona and also with the crew of A. Ceylan continued for a long time. Besides, the excavation under the leadership of S. Guneri in Pasinler, Bulamac Hoyuk and Pasinler Castle and Erzurum Castle excavations on behalf of Erzurum Museum were performed under the presidency of A. Ceylan. The first scientific studies related to Sos Hoyuk that put forward very important data in terms of stratigraphic data were carried out by H. Z. Kosay. In Sos Hoyuk which was scrutinised in later surface works, the first excavations were executed in 1994. In 1994, the excavations launched in the name of Erzurum Museum Directorate under the presidency of Mustafa Erkmen, the Director of the Museum, with the participation of A. Sagona from the University of Melbourne were led by A. Sagona with council of minister's

decision. In these excavations, culture layers lasting continuously from late chalcolithic age to the present were identified.

Keywords: Karaz Hoyuk, Erzurum, Sos Hoyuk, the Pasinler Castle.

Erzurum (Harita 1), Doğu Anadolu bölgesinin kuzeydoğusunda yer almakta olup, yüzölçümü bakımından Türkiye'nin dördüncü ilidir. Tarihi yollar, tarım alanları, akarsular ve zengin otlaklara sahip olan Erzurum, Eskiçağdan itibaren önemli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Akarsu ağı bakımından son derece zengin olan bölge, Doğu Anadolu ve Mezopotamya'ya hayat veren önemli ırmakların doğduğu kaynakları bünyesinde barındırmaktadır. Karasu Nehri, Fırat, Aras ve Kura Nehri, kaynaklarını bu bölgeden alarak gittikleri yerlere hayat verirler.

Bölgenin ulaşımında ve sosyo-ekonomik yapılanmasında, doğal yol sistemleri her zaman önemli olmuştur. Bu yollar, tarihin her döneminde ulaşım-askeri ve ticari amaçla kullanılmıştır. Jeomorfolojik bakımdan depresyon alanlarını izleyen doğal yollar, doğu-batı yönünde ve iki ana güzergahtan meydana gelmektedir¹.

Erzurum ve çevresindeki arkeolojik kazılar, bölgenin eskiçağ tarihine ışık tutmaktadır. Güzelova, Pulur, Sos Höyük, Karaz Höyük ve Bulamaç Höyük'te yapılan sondaj ve kazı çalışmaları Erzurum ve çevresindeki kültürlerin orijini hakkında geniş ölçüde bilgi edinmemizi sağlamaktadır. Ayrıca, Botaş'ın bölgede gerçekleştirdiği Büyükardıç, Tasmasor, Güllüdere ve Tetikom kazıları, Erzurum ve çevresinin eskiçağ tarihinin aydınlatılmasında önemli bir rol oynamaktadır².

KARAZ HÖYÜK

Erzurum'un 16 km. kuzeybatısında, Aziziye ilçe merkezinin 5 km. kuzeyinde yer alan Karaz Höyük (Foto 1-2), aynı adla anılan köyün güney bitişiğinde bulunmaktadır. Karaz Höyüğü'nün deniz seviyesinden yüksekliği 1783 m.'dir. Höyük, 16 m. yükseklik ve 200 m. genişliğe sahiptir³. Höyükte,

¹ CEYLAN, A. 2008: **Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)**, 2008, Erzurum s 43.

² ÖZGÜL, O. 2016: **"Erzurum'da Stratejik Bir Urartu Kalesi: Tepeköy (Pir Ali Baba)"**, TÜBA-AR, Sa: 19, Ankara, s. 139.

³ KOŞAY, H. Z. 1948: **"Karaz Sondajı"**, TTK, Sa: III, Ankara, s. 166; LAMB, W. 1954: **"The Culture of North-East Anatolia and its Neighbours"**, AS, Sa: IV, s. 21-25; BURNEY, C. 1958: **"Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age"**, Anatolian Studies, Sa: 8, s. 192; KOŞAY, H. Z.-K. TURFAN, 1959: **"Erzurum-Karaz Kazısı Raporu"**, Belleten, Sa: XXIII/91, Ankara, s. 349 vd.; KOŞAY, H. Z.-H. VARY, 1964: **Pulur Kazısı**, Ankara, s. 1-53; KOŞAY, H. Z.-H. VARY, 1967: **Güzelova (Tufanç) Erzurum Kazısı 1961**, Ankara, s. 1-27;

1942 ve 1944 yıllarında, TTK adına H. Z. Koşay ve K. Turfan tarafından bilimsel kazılar yapılmıştır⁴.

Höyükte yapılan çalışmalarda Kalkolitik Çağ'dan Bizans Dönemi'ne kadar uzanan 15 yapı katı tespit edilmiştir. Bu kazılardan anlaşıldığı üzere, höyüğün 8 ve 12 yapı katları bir yangın sonucu belirli bir süre terk edilmiştir. Höyüğün hemen hemen her katında bol miktarda obsidyen, madeni eser, tek renkli ve geometrik süslemeli keramikler tespit edilmiştir⁵.

Kazı, açılış sırasına göre A, B ve C işaretlerini alan üç yarma halinde yapılmış olup bunların içinde derinliği, genişliği ve bolluğu bakımından en önemlisi B yarmasıdır. B yarmasında, 1.5 m. kalınlığında Bizans katı ve bunun altında bakır çağı tespit edilmiştir. Höyüğün eski zamanlardan itibaren üst tabakaları tahrip edilmiş olduğundan dolayı bunların stratigrafisini tespit etmek güçtür. Daha az tahribe uğramış höyüğün tepe noktasında yapılan kazılarda A ve C yarmalarının kalınlığı 5 m.'yi bulan birbirine karışmış Osmanlı-Selçuklu ve Bizans tabakasının altında aniden Karaz bakır çağının ortaya çıktığı görülmektedir. Höyüğün üstten itibaren 11. kademede kalınlığı yaklaşık olarak 2.5 m. olan sarı bir dolgu toprağa rastlanılmıştır. Bu toprağın içerisinde keramik olmadığı için toprağın dışarıdan takviye edildiği düşünülmektedir. H. Z. Koşay, sarı toprak bakır çağı çanak çömleklerini nispeten ayrı karakterde eski ve yeni olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Eski bakır katlarının tamamen Kalkolitik karaktere haiz

KOŞAY, H. Z. 1984: **Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi**, Ankara; SAGONA, A. 1984: **"The Caucasian Region in the Early Bronze Age"**, BAR, Sa: CCXIV, Oxford, s. 65-66, 249; YAKAR, J. 1984: **"Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia"**, Anatolian Studies, Sa: 34, London, s. 78; YAKAR, J. 1985: **"The Late Prehistory of Anatolia. The Late Chalcolithic and Early Bronze Age"**, BAR International Series, no: 286, c. 2, Oxford, s. 302; CEYLAN, A. 2001: **"1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları"**, AST, Sa: XVIII/2, s. 74; CEYLAN, A. 2008: **Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998- 2008)**, Erzurum, s. 70; KOZBE, G.-A. CEYLAN vd. 2008: **Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-6a-b Demir Çağları**, İstanbul, Karaz Höyük.

⁴ A. Ceylan'ın başkanlığını yaptığı ekip tarafından, Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları (DYAP) çerçevesinde, 1998 yılından itibaren çeşitli dönemlerde Karaz Höyük'te incelemelerde bulunulmuştur.

⁵ KOŞAY, H.Z.-K. TURFAN, 1959: 358 vd.; CEYLAN, A. 2001: 74; CEYLAN, A. 2008: 70; GÜNAŞDI, Y. 2013: **Karaz, (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, s. 144 vd.

olduğunu belirtmektedir⁶.

Karaz bakır çağı çanak-çömlekleri iki grup halinde incelenmiştir. Bu iki grubu birleştiren özellik renklerin monogram ve yüzlerin cilalı oluşu olarak belirtilmiştir. Birinci grup çanak çömleği siyah boya astarlı ve perdahlıdır. Bunlar Alacahöyük, Alishar, Ahlatlıbel Bakır çağı çanak - çömleğinin aynısıdır. İkinci grup çanak çömleği ise şimdiye kadar Anadolu'daki kazılarda benzerlerine hiç rastlanılmamış yerli bir kültüre tanıklık eden çanak- çömlektir. Bunların hemen hepsi elle yapılmış, ayrıca siyah nadiren kırmızı boya astarlı ve perdahlıdır⁷.

PULUR HÖYÜK

Erzurum ili, Aziziye İlçesi'nin 20 km. güneybatısındaki Ömertepe köyünün kuzeybatı bitişiğinde yer almaktadır. Kendi adıyla anılan Pulur çayının sağ tarafına konumlandırılmıştır⁸. Yaklaşık 1800 m. rakıma sahip olan Pulur Höyüğü'nün yüksekliği 17 m. olarak tespit edilmiştir⁹ (Foto 3-4).

1960 yılında H. Z. Koşay ve H. Vary tarafından kazısı yapılan höyükte M.Ö. IV. bine kadar uzanan dört yapı katı tespit edilmiştir. Höyüğün üç yerinde kazı yapılmıştır. Batı eteğinde A, tepesinde B, doğu eteğinde C çalışmaları sırasında tespit edilen yapı katlarından başka Kalkolitik Çağ'ın ilk evrelerine ait olduğu söylenen yerleşme izlerine rastlanmıştır¹⁰.

Koşay'ın kazı raporunda sunduğu tabakalanma en üstten aşağıya doğru şu şekildedir. Birinci mimari kat Geç Kalkolitik dönem olarak

⁶ KOŞAY, H. Z.-K. TURFAN, 1959: 358.

⁷ KOŞAY, H.Z. 1948: 166 vd.; KOŞAY, H. Z.-K. TURFAN, 1959: 359 vd.; GÜNAŞDI, Y. 2013: 145.

⁸ KOŞAY, H. Z. 1962: "**Pulur Kazısı, 1960**", TAD, Sa: XI, Ankara, s. 25; KOŞAY H.Z.-H. VARY, 1964: 5; CEYLAN, A. 2002: "**2000 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları**", AST, Sa: XIX/2, s. 168; CEYLAN, A. 2008: 81; KOZBE, G.-A. CEYLAN vd. 2008: Pulur Höyük.

⁹ KOŞAY, H.Z. 1962: 25; KOŞAY, H.Z.-H. VARY, 1964: 6; GÜNAŞDI, Y. 2013: 146.

¹⁰ KÖKTEN, İ. K. 1952: "**Anadolu Prehistorik Yerlerinin Dağılışı Üzerinde Bir Araştırma**", DTCFD, Sa: 10/3-4, s. 167 vd.; KOŞAY, H.Z.-H. VARY, 1964: 14; KOŞAY, H. Z. 1967: "**Pulur Kazısı**", Türk Tarih Kongresi, Sa: VI, Ankara, s. 14; KOŞAY, H. Z. 1984; PEHLİVAN, M. 1984: "**En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi**", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 1 vdd.; YAKAR, J. 1985: 302; GÜNERİ, A. S. 1987: "**Erzurum Çevresinin Ön-Urartu Yerleşim Birimleri**", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi, s. 45 vd.; CEYLAN, A. 2002: 168; CEYLAN, A. 2008: 81.

belirtlmifltir ve bu d6nem M.Ö. 2600'e tarihlendirilmektedir. Pulur'da birinci kattan itibaren obsidyen ve kemik k6lt6r6n6n hakim olduğu belirtilmektedir. İkinci mimari kat taş temelli çamur harç tekniğinde olan 6x6.60 uzunluk g6steren yapıdır. Bu yapı katında çanak 6mlek parçaları ile pişmiş topraktan insan heykelciği ve bir dişi tanrı idol6 bulunmuştur. Ü6nc6 mimari katta ise d6zenli mimari veri sağlamayan yalnızca pişmiş topraktan idol ve heykelcik tespit edilmiştir. Kalkolitik d6nemin en eski tabakalarını temsil eden kat ise d6rd6nc6 mimari kattır. Burada bu katı temsil eden bazı ocak ve mimari kalıntılar bulunmuştur. Bunların da diğer mimari katlar gibi d6zenli bir mimari yapıyı ifade etmeyen bulgular vermiş olduğu ifade edilmektedir¹¹.

H6y6ė6n B tepesinde yapılan kazıda 6ncelikle Selçuklu ve Bizans keramiği ile iki yapı katına rastlandı. H.Z. Koşay, burada da bir yangın g6r6ld6ė6n6 ifade etmektedir. H6y6kte 6 m. derinliğine kadar çanak-6mlek vermeyen bir dolma tabakaya rastlanmıştır. H6y6ė6n C b6l6m6, doğu eteğinden geçen bir yol ve k6yl6lerin toprak almak için yaptıkları kazılar neticesinde oldukça tahrip olmuştur. Buradaki kazıda mezar içine g6m6lm6ř iki iskelet; bir de kadın iskeletine rastlanmıřtır¹².

Pulur H6y6kte yapılan kazı çalışmalarında Kalkolitik ağ d6nemine ait keramik grupları H.Z. Koşay tarafından kapların formuna g6re k6pler; K6p6kler, 6mlekler - G6veler, çanaklar, Kâse - Bardak - Maşrapalar, Tabaklar - Meyve Tabakları, K66k Kapıklar - Kozmetik Kapıkları, S6zgeli Kaplar, Kaplar ve Kaşıklar olmak 6zere 9 gruba ayrılmıřtır¹³.

2002 yılında Erzurum M6ze M6d6rl6ė6 Başkanlığında ve Atat6rk 6niversitesi finansal desteği ile gerçekleştirilen Pulur Sondajı çalışmalarında arkeolojik buluntuların çoğunluğunu keramik verileri oluşturmaktadır. Neredeyse tamamı el yapımı olan keramik buluntularında form olarak çanak ve 6mlekler 6ne çıkmaktadır. Pulur H6y6k A alanından alınan Keramik 6rnekleri Sagona tarafından oluşturulan, Orta Tunç ağ, Geç Tunç ağ ve Demir ağ anak 6mlek buluntuları ile benzerlik g6stermektedir. Bug6ne kadar b6lgenin en erken tarihlerini veren B alanından 6nemli sonuçlar elde edilmiştir. Pulur kazılarında ele geçen iki 6rnekten yapılan C14 alışmaları ile keramiğin b6lgede ortaya çıkışının M.Ö. 4. Bin başlarına dek uzanabileceğini g6stermektedir. Pulur sondajı sonucunda radyo karbon 6rneklerinin analizi sonucunda A alanının M.Ö. 1376-1267 tarihlerini

¹¹ KOşAY, H.Z.-H. VARY, 1964: 14; KOşAY, H.Z. 1967: 14; G6NAşDI, Y. 2013: 146.

¹² KOşAY, H.Z. 1962: 27 vd.; KOşAY, H.Z. 1967: 15.

¹³ KOşAY, H.Z.-H. VARY, 1964: 17; G6NAşDI, Y. 2013: 147.

verdiği belirtilmektedir. Bu tarihte Geç Tunç Çağına denk gelmektedir. 2002 Pulur Sondajı ile de bölgenin stratigrafisinin belirlenmesinde önemli bir yeri vardır. Böylece Pulur Höyükte Geç Kalkolitik dönem, Geç Tunç Çağ ve Erken Demir Çağ yerleşim katlarının varlığı bir kez daha tespit edilmiştir.

GÜZELOVA HÖYÜK

Erzurum'un yaklaşık 15 km kuzeydoğusunda yer alan Güzelova Höyük (Foto 5-6), Yakutiye ilçesine bağlı, Güzelova Mahallesi sınırları içerisinde bulunmaktadır. Karasu, Güzelova Höyüğünün güneyini sınırlar¹⁴. 1961 yılında H. Z. Koşay - H. Vary tarafından kısa süreli bir kazı çalışması gerçekleştirilmiştir. Daha sonra bölgede 1998 yılından itibaren aralıksız olarak yürütülen Erzurum-Erzincan-Kars ve Iğdır il ve ilçelerini kapsayan Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları çerçevesinde A. Ceylan ve ekibi tarafından höyüğün çeşitli dönemlerde incelemeleri yapılmıştır.

Höyüğün ovoidan yüksekliği 20 m. olup, höyükte yapılan kazılar A, B, C alanı olarak adlandırılan üç sahada yapılmıştır. Kazılarda elde edilen sonuçlara göre höyüğün katmanları hakkındaki bilgiler oldukça kısıtlıdır. Kazılarda höyüğün en üst tabakasında Ortaçağ dönemine tarihlendirilen keramik parçaları bulunmuştur. Ortaçağ tabakasının altında ise ortalama 20 cm kalınlığında bir yangın tabakası tespit edilmiştir. Tepede mimari kalıntılara ancak 4.5 m. den sonra rastlanıldığı belirtilmektedir. Ayrıca höyüğün baştanbaşa "prehistorik" bir yerleşme yeri olduğu belirtilmektedir. Höyüğün A alanında taş döşemelere ve mutfak eşyalarına rastlanmaktayken B alanında ise taş yığınları tespit edilmiştir. B alanında ayrıca toplu olarak mutfak eşyası bulunduğu ifade edilmektedir. Bu eserlerin 3 m. kuzeyinde ise "Hocker" durumda dizleri bükük halde bir erkek iskeleti ele geçirilmiştir. İskeletin hemen çevresinden ele geçirilen keramik parçaları da Koşay tarafından M.Ö. 2600 yılına tarihlendirilmiştir. Koşay, 8 m. derinliğe ulaşıldığında ise artık mimari yapıların ortaya çıktığından bahsetmektedir. Ayrıca bu seviyede küp içerisine gömülmüş yeni bir mezar tespit edilmiştir. B ocağında 8 m. derinlikte 5 adet eskimiş 70 cm. boyutlarında altları kalın yuvarlak ağaç döşeli kenarları taş örülü halen "kurun" olarak adlandırılan hayvan yemliklerinin bulunduğu belirtilmektedir¹⁵.

H.Z. Koşay, höyükte yapılan kazıların tam anlamıyla Karaz kültürü hakkında açıklayıcı bilgiler ortaya koymadığını ifade etmektedir. Koşay'a göre höyük Geç Kalkolitik dönem yerleşmelerinden birini temsil etmektedir.

¹⁴ KOŞAY, H.Z.-H. VARY, 1967: 1; CEYLAN, A. 2015: **Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014)**, Erzurum, s. 159.

¹⁵ KOŞAY, H.Z.-H. VARY, 1967: 6 vd.; CEYLAN, A. 2015: 159 vd.; GÜNAŞDI, Y. 2013: 138 vd.

Ancak kazılarda elde edilen verilerin yetersizliğini belirtmektedir.

Kazılarda çanak-çömlekler, küpler, ocaklar ve kapaklar gibi Kalkolitik döneme tarihlendirilen monokrom eserler ortaya çıkarılmıştır. Çıkarılan bu eserler daha önce Karaz ve Pulur Höyük'te yapılan kazılar sırasında ortaya çıkarılan keramik buluntuları ile benzerlik göstermektedir. Taş aletlerin çoğunluğu obsidyen olup az sayıda da sileks alet elde edilmiştir¹⁶.

SOS HÖYÜK

Erzurum ili, Pasinler ilçesinin 13 km. batısındaki Yiğitaşı köyü içinde, düz bir arazide yer almaktadır (Foto 7-8). Höyük, 16 m. yüksekliğe ve 1.2 hektarlık alana sahiptir. Höyüğün hemen kuzeyinden, Aras Nehri'nin kollarından olan Çöğender Deresi akmaktadır. Oval biçimli höyük, çevresindeki teras yapılarla 150 x 270 m boyutlarına sahiptir¹⁷. Höyükte, 1994 yılında Erzurum Müze Müdürlüğü adına Sagona tarafından kazılara başlanmış, daha sonra Bakanlar Kurulu kararı ile Sagona kazılara devam etmiştir. Bu kazı çalışmaları sonucunda Sos Höyük'teki tabakalanmayı şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Sos VA-M.Ö. 3500/3300-3000 (Geç Kalkolitik)
- Sos VB-M.Ö. 3000-2800 (Erken Bronz Çağ IB)
- Sos VC-M.Ö. 2800-2500 (Erken Bronz Çağ II)
- Sos VD-M.Ö. 2500-2200
- Sos IVA-M.Ö. 2200-2000 (Orta Bronz Çağ-I)
- Sos IVB-M.Ö. 2000-1500 (Orta Bronz Çağ II)
- Sos III-M.Ö. 1500-1000 (Genç Bronz Çağ)
- Sos IIA-M.Ö. 1000/750/850 (Erken Demir Çağ)
- Sos IIB- M.Ö. 750/850-300 (Geç Demir Çağ)
- Sos IIC-M.Ö. 300-200 (Post-Akamenid).

Sos Höyük'te Geç Kalkolitik'ten sonra Erken Bronz Çağlarının

¹⁶ KOŞAY, H.Z.-H. VARY, 1967: 7 vd.; CEYLAN, A. 2015: 138 vd. 160.

¹⁷ SAGONA, A. G.-C. SAGONA vd. 1995: "Excavations at Sos Höyük-1994 First Preliminary Report", Anatolian Studies, Sa: XLV, London, s. 195 vd.; SAGONA, A. G.-C. SAGONA vd. 1997: "Excavations at Sos Höyük 1996: Third Preliminary Report", Anatolica, Sa: XXIII, s. 181-188; SAGONA, A. G.-C. SAGONA, 2003: "The Upper Levels at Sos Höyük, Erzurum: A Reinterpretation of The 1987 Campaign", Anatolia Antiqua, Sa: XI, s. 101; KİBAROĞLU, M.-A. SAGONA vd. 2011: "Petrographic and Geochemical Investigations of the Late Prehistoric Ceramics from Sos Höyük, Erzurum (Eastern Anatolia)", Journal of Archaeological Science, Sa: 38, s. 3073; CEYLAN, A. 2015: 218

bütün evreleri yaşanmış daha sonra Erken Demir Çağı ve Demir Çağlarına geçilmiştir. Görüldüğü üzere uzun bir periyotta yerleşim gören merkez, Erken ve Geç Demir Çağı'nda yerleşim görmesine karşın Orta Demir Çağı'nda yerleşim gördüğüne dair bir buluntu tespit edilememiştir. Sos Höyük, bölgenin kronolojisi hakkında bilgi veren önemli bir merkezdir¹⁸.

ERZURUM KALE KAZISI

Erzurum ili, Merkez Sultan Melik Mahallesi'nde bulunan Erzurum Kalesi'ndeki ilk kazı çalışmaları Erzurum Müze Müdürü M. ERKMEN Başkanlığında ve A. CEYLAN'ın bilimsel başkanlığında 2000 yılında yapılmıştır (Foto 9-10). 2000 yılında gerçekleştirilen bu çalışmadan sonra kazı çalışmalarına bir süre ara verilmiş olup 2005, 2006, 2007 ve 2009 yıllarında tekrardan kazı çalışmaları yapılmıştır.

2000 yılında kalede üç ayrı bölgede çalışma gerçekleştirilmiştir. 2000 yılında I22, I31, J23, J30, J31, M9, M10, N9 ve N10 açmalarında, 2005 yılında E6, E7, E8, E9, F6, F7, F8, F9 açmalarında, 2006 yılında F7, F8, F9, G6, G7, G8, G9, H6 ve H8 açmalarında, 2007 yılında H7, H8, I6, I7, I8, J6, J7, J8 ve 2009 yılında F10, G9, G10, H10, I10, J6, J8, K6, K7, K8, O10, P10 açmalarında kazılara devam edilmiştir.

Erzurum Kalesinde, 2000 yılında başlayan kazılar üç ayrı bölümde gerçekleştirilmiştir. Kalenin doğu kesiminde I 31, J 30 ve J 31 açmaları, Orta Kesimde I22 ve J 23 açmaları, batı kesiminde M9, M 0, N9 ve N10

¹⁸ SAGONA, A. 1984: 248 vd.; 344; SAGONA, A. vd. 1995: 193-218; SAGONA, A.G.-C. SAGONA, 1996: **“Excavations at Sos Höyük-1994”**, KST, Sa: XVII/1, s. 133 vd.; SAGONA, A.-M. ERKMEN vd. 1996: **“Excavations at Sos Höyük, 1996: Second Preliminary Report”**, Anatolian Studies, Sa: XLVI, London, s. 27 vd.; SAGONA, A.-M. ERKMEN vd. 1997: **“Excavations Sos Höyük 1995”**, KST, Sa: XVIII/1, s. 140 vd.; SAGONA, A. G.-M. ERKMEN vd. 1999: **“Excavations at Sos Höyük, 1997”**, KST, Sa: XX/1, s. 205 vd.; SAGONA, A. 2000: **“Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory a Provisional Chronology for Northeast Anatolia”**, Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrateaux IVe - IIIe Millenaires: Actesdu Colloqued, İstanbul, s. 329 vd.; SAGONA A. G-C. SAGONA, 2000a: **“Excavations at Sos Höyük, 1998”**, KST, Sa: XXI/1, s. 143 vd.; SAGONA, A. G-C. SAGONA, 2000b: **“Excavations at Sos Höyük 1998 to 2000 Fifth preliminary Report”**, ANES, Sa: XXXVII, Australia, s. 56-127; SAGONA, A. G-C. SAGONA, 2001: **“Excavations at Sos Höyük, 1999”**, KST, Sa: XXII/1, s. 129 vd.; SAGONA, A.-C. SAGONA, 2003: 104; CEYLAN, A. 2005: **“The Erzincan, Erzurum and Kars Region in The Iron Age”**, Anatolian Iron Ages, Sa: V, London, s. 25; ÖZGÜL, O. 2011: **Eskiçağda Yukarı Aras Vadisi**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, s. 137 vd.; Ceylan, A. 2015: 219.

açmalarında çalışılmıştır¹⁹.

2005 yılı kazıları, E koridoru olarak isimlendirilen kalenin batı sur duvarının hemen bitişiğinde, kuzey-güney yönlü, 10x10 m. boyutlarında açılan dört açma ile başlamıştır. Yapılan çalışmalarda altta düzgün kesme taş duvarlar ve bu duvarların tahrip edilmesi sonucu üzerine yapılan moloz taş duvarlar ile karşılaşmıştır²⁰.

2006 yılı çalışmalarında F7, F8, F9, G6, G7, G8, G9, H6 ve H8 açmalarında çalışılmıştır²¹. F7 açmasının hemen güneyinde yer alan F8 açmasındaki çalışmalarda yüzeye yakın bir seviyeden başlayan geç dönem duvar izlerine rastlanılmıştır. F8 açmasının hemen güneyinde yer alan F9 açmasında 1.10 m., 1.45 m., 0,70 m. olan ve tüm açmayı doğu-batı yönünde kesen üç duvar bulunmuştur. G6 açmasındaki çalışmalarda ise -3.45 m. derine inilmiş olup 6 adet tandır ve yer yer yıkılmış 8.6 m. uzunluğa sahip, 1 m. genişliğinde bir duvar meydana çıkarılmıştır²². G7 açmasında 2.79 m. derinliğe ulaşılmıştır. G8 açması, F8 açmasının hemen doğusunda yer almakta olup çalışmalar sonucu -2.34 m. derine inilmiştir. Çalışmalar sırasında bir tandır ortaya çıkarılmıştır. G8 açmasının güneyinde yer alan G9 açmasında -2.34 m. derine inilmiştir. G9 açmasında çalışmaların döneminde tamamlanamayacağı düşüncesiyle 5 x 10 m. ölçülerindeki “a” ve “b” plan karelerinde çalışılmıştır. 0,70 m. genişliğinde 4.30 m. uzunluğunda kuzey-güney doğrultulu duvara paralel uzanan 3.60 m. uzunluğunda 1 m. genişliğinde bir duvar daha yer almaktadır²³.

Erzurum Kalesi 2006 kazı çalışmalarında mimarî buluntular dışında keramik ve küçük buluntular da ortaya çıkarılmıştır. Ortaya çıkan keramikler, Ortaçağ özelliği gösteren, iyi pişirilmemiş günlük kaplar ile yeşil renkli sırlı keramik parçalarıdır. Bunun yanında çeşitli boylarda çömlekler, geniş ağızlı çanaklar, büyük boyutlu pithoslar da ele geçirilen arkeolojik

¹⁹ ERKMEN, M.-A. CEYLAN vd. 2002: “**2000 Yılı Erzurum Kale Kazısı**”, Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, Sa: XII, s. 75 vd.; GÜNAŞDI, Y. 2015: “**Erzurum Kale Kazısı**”, Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kùltürleri Sempozyumu Bildiriler, Sa: II, Cambridge, s. 343-359.

²⁰ ERKMEN, M.-A. CEYLAN vd. 2007: “**2005 Yılı Erzurum Kale Kazısı**”, Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, Sa: XV, s. 4; GÜNAŞDI, Y. 2015: 343-359.

²¹ ERKMEN, M.-A. CEYLAN vd. 2008: “**2006 Yılı Erzurum Kale Kazısı**”, KST, Sa: XXIX/3, s. 493; GÜNAŞDI, Y. 2015: 343-359.

²² ERKMEN, M.-A. CEYLAN vd. 2008: 493 vd.; GÜNAŞDI, Y. 2015: 343-359.

²³ ERKMEN, M.-A. CEYLAN vd. 2008: 496; GÜNAŞDI, Y. 2015: 343-359.

malzemelerdendir²⁴.

2007 yılındaki kazılar 10x10 m boyutlarında H7 açmasındaki çalışmalar ile başlamış ve bu açmada, kuzey-güney doğrultulu bir duvar ortaya çıkarılmıştır. H7 açmasının güneyinde yer alan H8 açmasındaki çalışmalarda ise kesme taşlardan oluşturulmuş bir duvar tespit edilmiştir. 2007 yılında, Erzurum Kalesinde yapılan çalışmalarda mimari buluntuların yanı sıra Orta Çağ özelliği gösteren yeşil renkli, sırlı kapların yanında küçük buluntulara da rastlanılmıştır. Ayrıca kandiller, pithos parçaları ve tümlenebilir parçalar da buluntular arasında yer almaktadır²⁵.

2009 yılı çalışmaları, F10 açmasında başlamıştır. Kalenin sur yapısı nedeniyle 5x10 m. boyutlarında açılan açmada, -40 cm. derinliğe ulaşılmıştır. Batı sınırına 190 cm. uzaklıkta kuzey-güney doğrultulu açma boyunca uzanan 57 cm. genişliğinde bir duvar bulunmuştur. Açmada -160 cm. derinlikte, 45 cm. çapında oval bir ocak yapısı ortaya çıkarılmıştır. -180 cm. derinliğe ulaşıldığında, açmanın kuzeydoğu köşesinde bir mimari yapıya rastlanmıştır. Taş zeminde yapılan çalışmada kül kalıntılarına rastlanması ile birlikte buranın hamamın külhan (cehennemlik) bölümü olduğu belirlenmiştir²⁶.

G10 açmasında olduğu gibi H10 açmasında da, kalenin sur duvarlarının yapısı nedeniyle 5x10 m. boyutlarında bir alanda çalışılmıştır. Çalışmalar sırasında kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerinde devşirme olduğu anlaşılan iki sütun altlığı yüzey buluntusu olarak tespit edilmiştir²⁷.

J6 açmasında 2007 yılında başlayan çalışmalar 2009 yılında devam etmiş ve açmada -178 cm. derinliğe ulaşılmıştır. J8 açması 250 cm derinlikte güneydoğu-kuzeybatı doğrultulu, büyük bir kısmı mevcut olan moloz taştan bir boru yapısı, açmanın kuzey sınırı boyunca uzanan 50 cm. genişliğinde bir taş duvar, açmanın kuzey sınırından 150 cm., batı sınırından 215 cm. uzaklıkta, 100 cm. çapında, 40 cm.lik bir kuyu tespit edilmiştir.

2009 yılı kazısının kazançlarından biri de ortaya çıkarılan Osmanlı Dönemi hamamıdır. Kalenin güney sur duvarına bitişik olarak inşa edilen hamam, kale mescidi ile tepsi minarenin arasında yer almaktadır²⁸.

²⁴ ERKMEN, M.-A. CEYLAN vd. 2008: 497; GÜNAŞDI, Y. 2015: 343-359.

²⁵ ERKMEN, M.-A. CEYLAN vd. 2009: “**2007 Yılı Erzurum Kale Kazısı**”, KST, Sayı: XXX/2, s. 221 vd.; GÜNAŞDI, Y. 2015: 343-359.

²⁶ ERKMEN, M.-Y. GÜNAŞDI vd. 2011: “**2009 Yılı Erzurum Kale Kazısı**”, KST, Sa: XXXII/3, s. 151 vd.; GÜNAŞDI, Y. 2015: 343-359.

²⁷ ERKMEN, M.-Y. GÜNAŞDI vd. 2011: 153; GÜNAŞDI, Y. 2015: 343-359.

²⁸ ERKMEN, M.-Y. GÜNAŞDI vd. 2011: 154; GÜNAŞDI, Y. 2015: 343-359.

PASINLER KALESİ

Pasinler Kalesi, Erzurum'un 39 km doğusunda bulunan Pasinler ilçesindeki Hasanbaba Dağ kütesinin önünde sarp bir tepe üzerine kurulmuştur (Foto 11-12). Kale, deniz seviyesinden 1740 m. yükseklikte, ovaya ve doğal yollara egemen oldukça stratejik bir noktada yer almaktadır²⁹.

Kalede 1998 yılından itibaren aralıksız olarak yürütülen Erzurum-Erzincan-Kars ve Iğdır il ve ilçelerini kapsayan Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları çerçevesinde A. Ceylan ve ekibi tarafından çeşitli dönemlerde yüzey araştırmaları yapılmıştır. 2001 yılına gelindiğinde ise Erzurum Müzesi Müdürlüğü ve A. Ceylan'ın bilimsel başkanlığında bir kazı yapılmıştır³⁰.

İç Kalede gerçekleştirilen kazılar sonucunda: Büyük bir kısmı sur duvarlarından oluşan C9 açmasında, 30 cm. derinlikte mimari yapılar ortaya çıkarılmıştır. Yine açmanın kuzey sınırından 7.50 m. uzaklıkta, doğu-batı doğrultulu 70 cm genişliğinde bir duvar bulunmuştu³¹. C10 açmasına baktığımızda ise, toprak yüzeyinin hemen 15 cm. derinliğinden itibaren açmanın kuzey sınırından 240 cm. uzaklıkta, 90 cm. genişliği olan doğu-batı doğrultusunda uzanan bir duvarın varlığı tespit edilmiştir³².

Sur duvarlarında bir çıkıntı şeklinde görülen doğu-batı yönlü duvarların devamını ortaya çıkara bilmek için B14 açması açılmıştır. Yüzeye 10 cm yakınlıkta ulaşılan duvarlar esas alınarak derinleştirme çalışması yapılmıştır. C9 açmasında ortaya çıkartılan sur duvarlarına paralel olarak uzanan duvarın, burada da devam ettiği bu açmayla anlaşılmıştır. B15 açmasında ise 30 cm. derinlikte, doğu-batı yönünde uzanan, birbirlerine paralel ve aralarında yaklaşık olarak 4,5 m. aralık olan iki duvarla ayrılmış üç mekân ortaya çıkartılmıştır. B16 açmasında 90 cm derinliğe kadar inilmiş ve bu seviyede taban tespit edilmiştir. 70 cm. derinlik seviyesinde kaledeki

²⁹ ERKMEN, M.-A. CEYLAN, 2003: "2001 Yılı Pasinler Kale Kazısı", Müze Kurtarma Kazıları Semineri, Sa: XIII, Ankara, s. 17; CEYLAN, A. 2003: "2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları" AST, Sa: XX/2, s. 314; CEYLAN, A. 2008: 104; KOZBE, G.-A. CEYLAN vd. 2008: Pasinler.

³⁰ ERKMEN, M.-A. CEYLAN 2003: 19; CEYLAN, A. 2008: 104; KOZBE, G.-A. CEYLAN vd. 2008: Pasinler; ÜNGÖR, İ. "Hasankale (Pasinler) Kale Kazıları", Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu, Sa: III, Erzurum, (Baskıda).

³¹ ERKMEN, M.-A. CEYLAN, 2003: 19; CEYLAN, A. 2008: 104; KOZBE, G.-A. CEYLAN vd. 2008: Pasinler; ÜNGÖR, İ. 2016: (Baskıda).

³² ERKMEN, M.-A. CEYLAN, 2003: 19 vd.; CEYLAN, A. 2008: 104; KOZBE, G.-A. CEYLAN vd. 2008: Pasinler; ÜNGÖR, İ. 2016: (Baskıda).

diğer örneklerine göre büyükçe ve farklı bir yapıda iki tandır bulunmuştur³³.

Sınırları daha önce belirlenmiş olan ve kalenin doğu kapısının hemen yanında batı sur duvarlarının dibinde yer alan ve güney sınırından 50 cm. aralık bırakılarak açılan F8 açması 140 cm. derinliğe ulaşıldığında bulunan çok sayıda keramiğin dönem bakımından çeşitlilik gösterdiği anlaşılmıştır. 270 cm. derinliğe ulaşıldığında taban olduğu anlaşılan sıkıştırılmış toprak tabaka ile karşılaşmıştır. E8 açmasında ise F8 açmasında ulaşılan 270 cm derinliğe bu açmada da ulaşılmıştır. D8 açmasında ise yapılan incelemelerde, kalede çeşitli zamanlarda yapılan yenileme ve onarım çalışmaları esnasında çıkan toprak ve hafriyatın bu alana atıldığı görülmüştür. 180 cm. derinlikte kuzey-güney doğrultulu 140 cm. genişlikte bir duvar tespit edilmiştir³⁴.

Özellikle kalenin dışında ve güney sur duvarlarının hemen dibinde açılmış olan C19 ve D19 açmalarında, Urartu Kralı Menua (M.Ö.810-786) dönemine ait yazıttan sonra bu döneme ait kalenin sur kalıntılarını tamamen ortaya çıkarmak amaçlanmıştır³⁵. C19 ve D19 açmalarının birleşme noktasında, Urartu dönemine ait olduğu belirlenen doğu-kenarında ana kaya ile bağlantılı doğu-batı doğrultulu, kuzey kenarı 5.30 m güney kenarı, 6.40 m. olan ve 4 m. genişliğe sahip kuzey-güney doğrultulu kiklopik teknikte yapılmış kademeli bir duvar yapısı tespit edilmiştir³⁶.

Kazı sonucundan elde edilen bilgilere göre iç kalenin açmalardan hareketle Yakınçağ ve Ortaçağ dönemine tarihlendirildiği anlaşılmaktadır. İç kale sur duvarlarının dışında C19 ve D19 açmalarında gerçekleştirilen kazıda ise kalenin sur duvarlarının buradan başladığı ve yıkılan kalenin onarım aşamasında duvarının geri çekildiği belirtilmektedir³⁷.

BULAMAÇ HÖYÜK

Bulamaç Höyük, Erzurum-Hasankale karayolunun 30. km.sinde, yolun yaklaşık olarak 500 m. güneyinde yer almaktadır (Foto 13-14). Höyük, yaklaşık 50x150x15 m. boyutlarındadır. Tepenin kuzeybatısındaki alanda

³³ ERKMEN, M.-A. CEYLAN, 2003: 21; CEYLAN, A. 2008: 104; KOZBE, G.-A. CEYLAN vd. 2008: Pasinler; ÜNGÖR, İ. 2016: (Baskıda).

³⁴ ERKMEN, M.-A. CEYLAN, 2003: 19; CEYLAN, A. 2008: 104; KOZBE, G.-A. CEYLAN vd. 2008: Pasinler; ÜNGÖR, İ. 2016: (Baskıda).

³⁵ ERKMEN, M.-A. CEYLAN, 2003: 17; CEYLAN, A. 2003: 314; CEYLAN, A. 2008: 104.

³⁶ ERKMEN, M.-A. CEYLAN, 2003: 22; CEYLAN, A. 2008: 104; KOZBE, G.-A. CEYLAN vd. 2008: Pasinler.

³⁷ ERKMEN, M.-A. CEYLAN, 2003: 22; CEYLAN, A. 2008: 104; KOZBE, G.-A. CEYLAN vd. 2008: Pasinler.

yapılan kaçak kazılar, büyük bir Ortaçağ yapısının temellerini ortaya çıkarmıştır³⁸.

Bölgede Erzurum Müzesi ve Arkeoloji bölümünün ortaklaşa yürüttüğü kazılar 2001-2002- (2003) 2004 yılları arasında dört dönem olarak planlanmış ancak 2003 yılı kazılarında onay çıkmaması sonucu sadece temizleme çalışması yapılmıştır. 2001 yılında yapılan çalışmaların teknik nedenlerden dolayı kısa tutulduğu belirtilmektedir. Höyüğün, en yüksek noktasında 4-5 m.ye ulaşan bir tahrip çukurunun hemen yanına yığılmış topraktan çıkarılarak incelenenler dışında, yalnızca bir açmada yürütülen kazı faaliyetleri boyunca çok sayıda çanak çömlek parçaları da tespit edilmiştir. Bunlar, “Koşay Açması” olarak adlandırılan ve üstten itibaren yaklaşık 2 m. derinliğe inilen açmada, M.O. 1200’lerden Roma-Bizans-Selçuklu-Osmanlı dönemlerine uzanan tarih süreçlerini temsil ederler.

2001 yılında yapılan kazı sonucunda ifade edildiği üzere Koşay Açması bulguları ışığında, tam anlamıyla takip edilebilir bir mimari katman saptanamamıştır. En üstten itibaren 20-30 cm. kalınlığındaki taşlı, molozlu, kerpiçli yıkıntı tabakadan hemen sonra, “a-b-c-d-e” ve “f” olarak geçici biçimde adlandırılan altı tali yerleşme seviyesi izlenmiştir. Seviyelerin arasındaki farkın ortalama 10 - 15 cm. olduğu belirtilmektedir.

Bulgulardan elde edilen verilere göre, el yapımı, kaba, astarsız keramiklerin yanında işçiliği iyi, sırlı, tek renkli (monokrom) ve çok renkli (polikrom) keramikler ele geçirilmiştir. Keramiklerin tek renkli olanları kahverengi ve tonlarında iken, çok renkli olanları da kırmızı, mavi, yeşil gibi renklerden meydana gelmiştir. Bölgede geniş bir alanda ele geçirilen Karaz keramiği ise, perdahlı, parlak, siyah yüzlü, oldukça gelişmiş özelliklerdedir.

Erzurum Bulamaç Höyük’te, ikinci dönem çalışmaları 2002 yılında yapılmıştır. Kazılara, 2001 yılında tepede açılan Koşay Açması (A ve B çukurları) ve höyüğün doğu eteklerinde 2002’de açılan Kökten Açması’ndaki çalışmalarla devam edilmiştir. “Sos III” olarak adlandırılan kültür katmanının, Bulamaç’ta Koşay Açması A’da keşfedilen beş evreli birinci katmanın altında uzanan ve le ve Bulamaç II ile büyük bir ihtimalle çağdaş olduğu belirtilmektedir. 2001 ve 2002 çalışmalarında yalnızca Koşay Açması’nda II. katman buluntuları incelenmiş, höyüğün batı eteklerinde açılan Kökten Açması’ndaysa bu katmanın izlerine henüz ulaşılammıştır.

Altı evresiyle Bulamaç I, höyüğün katmanlaşmasında -2.00 m.ye yakın bir toprak katmanı oluşturmaktadır. 1a evresi, bugüne kadar yapılan çalışmalarda ortaya çıkarılan en az tahrip edilmiş katman olarak

³⁸ CEYLAN, A. 2003: 314; CEYLAN, A. 2008: 103.

belirtilmiştir. Koşay Açması'nın hemen her yerinde bu tabaka zemini ile ilgili bulgular izlenebilmiştir. Açmayı kuzey-güney yönünde ikiye ayıran 1.50 m. genişlikteki taş temel uzantısı, yıkıntı kerpiç ve düzensiz taşlarla çöp çukurları dışında bu evreye ait mimari bulgu yoktur. Ib ve Ic, bir öncekiyle aralarında çok az bir zaman farkı olması düşünülen evrelerdir ve oda tabanları daha iyi bastırılmış, sertleştirilmiş, daha az tahrip edilmiştir. Altan itibaren son üç evredeyse Demir çağı ile ilgili birkaç parça bulunmuştur. Son anılan evrelerde Bulamaç II. katmanında yoğun şekilde karşılaşılan siyah, koyu yüzlü, kırmızı, gri-siyah alacalı, elde yapılmış, perdahlı kapların parçalarına az da olsa rastlanmıştır. Birbirleriyle çok yakından ilgili olan Bulamaç Ia, Ib ve Ic yapı evreleri, Koşay Açması'nda bulunan çanak çömlek parçalarının niteliklerine göre M.S. 12.-13. yüzyıla ve sonrasına uzanan süreçleri temsil etmektedir. İlk üç evreden tamamen kopuk olmayan son üç evreninse, M.Ö. birinci binyılın ilk yarısına dair kültürlerle, boyutlarını şu an kestiremediğimiz bağlantıları olabilir.

2004 yılı kazı planı bir yandan Koşay Açması'nda (A) ulaşılan bilgileri dikey olarak ilerletmek, diğer yandan ise açmanın doğu tarafına iki küçük açma açmak hedeflenmiştir. Çalışmalar A'nın doğu bitişiğinde açılan 10x5 m.'lik B açması ve onun kuzey paralelinde, aynı ölçülerdeki C açmasında sürdürülmüştür. Daha önce Koşay açmalarında tespit edilen derin çöp çukurlarının daha derinleri 2004 yılı kazılarında bulunmuştur. B açmasında 1.68 m.'de, C açmasında 1.58 m.'de Geç Karaz evresi zeminlerine ulaşılmıştır. İlk Tunç Çağı Karamikleri bol miktarda bulunmaktadır ayrıca Demir Çağı ve Ortaçağ keramikleri de belirlenmiştir³⁹.

TASMASOR KAZISI

Erzurum ili, Yakutiye ilçesine bağlı, Müdürge (Çayırtepe) köyünün 1,5 km doğusunda, Erzurum'u Dumlupınar ve Oltu'ya bağlayan karayolunun ise yaklaşık 3,5 km doğusunda yer almaktadır (Foto 15-16). Dumlupınar ovasının en doğu ucunda yer alan Tasmator Yerleşmesi Erzurum Ovasını Pasinler Ovasına bağlayan tarihi doğal yolun hemen kuzeyinde yer alması nedeniyle oldukça stratejik bir öneme sahiptir. 2003 yılında BOTAŞ çalışmaları, Gazi Üniversitesi Arkeolojik Çevre Değerleri Araştırma Merkezi tarafından S. Y. Şenyurt'un bilimsel başkanlığında kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir.

Kazı, sondaj çalışmaları doğrultusunda Doğu Kazı Alanı, Merkez (Tepe) Kazı Alanı, Batı Kazı Alanı olmak üzere 3 ayrı alanda

³⁹ CEYLAN, A. 2003: 314; GÜNERİ, S. 2005: "Erzurum Bulamaç Höyük 2003 - 2004 Yılı Kazılarının Sonuçları ve Doğu Anadolu Geç Karaz Evresi Araştırmaları", Arkeoloji, Anadolu, Avrasya, Sa: II, İzmir, s. 25 vd.; CEYLAN, A. 2008: 103; KOZBE, G.-A. CEYLAN vd. 2008: Bulamaç; ÖZGÜL, O. 2011: 132.

gerçekleştirilmiştir. Doğu kazı alanında gerçekleştirilen çalışmalarda, yaklaşık 60 x 28 m'lik bir alanda üst tabakada Ortaçağ dönemine ait mimari yapılar belirlenmiştir. Ayrıca bu alanda Ortaçağ tabakasının hemen altında Demir Çağ mimarisine ait olduğu tespit edilen mimari yapılar ile beraber yine Demir Çağ dönemine tarihlendirilen iki adet mezar tespit edilmiştir. A alanı olarak anılan ve arkeolojik açıdan hassas tüm alanın güneydoğu kesiminde yer alan, 100 x 80 x 2 m boyutlarındaki hafif tepelik alan, Merkez (Tepe) Kazı Alanını oluşturmaktadır. Merkez Kazı Alanı'ndaki çalışmalarda ise günümüze daha yakın döneme ait çok sayıda mezar tespit edilmiştir. Bu alanda Demir Çağ dönemine ait depo çukurları ve mezarlar da çalışmalar sırasında ortaya çıkarılmıştır. Basit toprak mezar ve küp mezar olmak üzere iki ayrı gömü türünü yansıtan bu mezarlardan bazıları üstteki Demir Çağ yapılarının taş temelleri altında yer almaktadır. Batı Kazı alanındaki çalışmalarda ise Ortaçağ dönemine tarihlendirilen bir su şebekesi ortaya çıkarılmıştır. Yerleşmede yapılan kazılarda en iyi şekilde korunmuş Demir Çağ dönemine ait mimari yapılar bu alanda tespit edilmiştir.

Yapılan bu kazılarda toplam 236 adet mezar edilmiştir. Tespit edilen bu mezarların 19'u Demir Çağ dönemine aittir ve bu mezarlardan 14'ü basit mezar şeklinde yapılmıştır. Geriye kalan 5 mezarın ise küp mezar olduğu görülmektedir. Tespit edilen bu mezarlardan az da olsa ölü hediyesi ele geçirilmiştir. Hediyeler içinde boncuklar ve çanak-çömlekler mevcuttur. Tasmasor da sadece 1 sezonluk yapılan bu kazı çalışmaları sırasında küçük buluntu olarak rithon, ağırşaklar, kemikten yapılmış deliceler, bronz bilezikler, bronz iğneler ve cam boncuklar ele geçirilmiştir⁴⁰.

GÜLLÜDERE KAZISI

Erzurum ili, Aşkale ilçesi, Güllüdere köyünün 1 km güneyinde, 1975 m. rakımda yer alan Güllüdere Yerleşimi, yaklaşık 300x200 m boyutlarındadır (Foto 17-18). Yerleşmenin hemen batı tarafından Pırtın Çayının geçtiği görülmektedir.

2003 yılında BOTAŞ çalışmaları nedeniyle Gazi Üniversitesi Arkeolojik Çevre Değerleri Araştırma Merkezi tarafından S.Y. Şenyurt ve R. İbiş'in bilimsel başkanlığında kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir.

Kazı çalışmaları, boru hattı boyunca 290 x 28 m.'lik alanda 3 ayrı bölümde sürdürülmüştür. A, B ve C olarak adlandırılan bu bölümlerden, A bölümündeki açmalar 10 x 10 m, B bölümündeki açmalar 10 x 10 m ve C bölümündeki açmalar 8 x 10 m olarak belirlenmiştir. Boru hattının geçeceği B bölümündeki açmalara öncelik verilerek kazıya bu açmalardan

⁴⁰ ŞENYURT, S. Y. 2005a: **Tasmasor**, Ankara, s. 1 vdd.; GÜNAŞDI, Y. 2013: 140.

başlanmıştır. Güllüdere’de 10 x 10 m.’lik 25 adet, 4x10m’lik 4 adet olmak üzere toplam 29 açmada çalışılmıştır. Kazılar neticesinde, Güllüdere’nin Geç Demir Çağ ve Ortaçağ’da yerleşim gördüğü anlaşılmıştır.

Güllüdere kurtarma kazısında B-6, B-8, B-11, A-17, B-17 ve B-20 açmalarında Demir Çağına tarihlenen 2’si çömlek mezar, 8’i basit toprak mezar olmak üzere toplam 10 mezar açığa çıkarılmıştır. Ortaya çıkarılan on mezardan sadece üçünde iskeletler dışında buluntuya rastlanmıştır ve bunlar da ölü hediyesi olmasından çok kişilerin zati eşyaları niteliğindedir. Bu mezarlarda ölülerin “hocker” tarzda gömüldüğü görülmektedir. Mezarlardan ölü hediyesi olarak bilezikler, kolyeler, boncuklar ve çanak-çömlek buluntuları çıkmıştır. Ağırşaklar, kartal başlı tutamaklar, damga mühürler, boncuklar, perdah taşı, bronz iğne başı, demir halka, bronz bilezikler, gümüş yüzükler, Burma bronz yüzük, demirden yapılmış hançer ve ok uçları kazılar sırasında ortaya çıkarılan küçük buluntular arasında yer almaktadır. Ayrıca Demir Çağ ve Ortaçağ dönemlerine tarihlendirilen mimari yapılar da tespit edilmiştir⁴¹.

BÜYÜKARDIÇ

Erzurum ili, Aşkale ilçe sınırları içerisinde, 2050 m rakımda yer alan Büyükardıç yerleşmesinin doğusunda Aşkale Ovası, batısında Tercan Ovası, kuzeyinde ise Çayırli ve Otlukbeli düzlükleri yer almaktadır (Foto 19-20). Yerleşmenin hemen yakınından Karasu nehri geçmektedir. 2003 yılında BOTAŞ’ın yapmış olduğu çalışmalar nedeniyle Erzurum Müze Müdürü M. Erkmen başkanlığında, N. Akgül’ ün bilimsel sorumluluğunda gerçekleştirilen kurtarma kazılarında Geç Tunç Çağ ve Erken Demir Çağına ait izler tespit edilmiştir.

Büyükardıç doğu yamacında gerçekleştirilen kazılarda açığa çıkarılan mimari buluntular, Yuvarlak Planlı Yapı, Dikdörtgen Planlı Yapılar, Açık Hava Ocağı (işlik) olmak üzere üç ayrı bütünlük halindedir. Ortaya çıkarılan duvarların kuru duvar tekniğinde yapıldığı görülmektedir. Bu yapıların Erken Demir Çağ mimarisine ait olduğu anlaşılmıştır. Çalışmalar sırasında demir keskiler, ok uçları, benzerlerine Pulur’da rastlanılan Bronz kanatlı ok ucu bulunmuştur. Kemikten yapılmış ok uçları, bızlar, öğütme taşları, ezgi taşları, keskiler, ağırşaklar ve benzeri objeler de ortaya çıkarılmıştır. Büyükardıç Erken Demir Çağı kültürünü en açık bir şekilde yansıtan buluntu grubunu çanak çömlek buluntuları oluşturmaktadır. Tam formu anlaşılabilen sadece 4 kap ele geçmiş olmasına karşın, 731’i ağız kenarı ve dip parçası olmak üzere toplam 6550 çanak çömlek parçası ele

⁴¹ ŞENYURT, S. Y.-R. İBİŞ, 2005: **Güllüdere**, Ankara, s. 1 vdd.; GÜNAŞDI, Y. 2013: 155.

geçmiştir. Büyük çoğunluğu elde yapılmış olan çanak çömleğin Erken Demir Çağı açısından en önemli ortak özelliği hamurlarının taşçık katkılı olmasıdır⁴².

TETİKOM HÖYÜK

Tetikom Höyük, Erzurum ili Pasinler ilçesinin Tuy köyünün 2,5 km. güneybatısında konumlanmıştır (Foto 21-22). Tetikom Höyük, Erzurum-Kars karayolunun kuzey kısmında yer almaktadır. 2003 yılında BOTAS'ın yapmış olduğu çalışmalar nedeniyle Erzurum Müze Müdürü ile Y. Şenyurt tarafından gerçekleştirilen kazılarda, 150 x 110 x 3 m. boyutlarına sahip Tetikom Höyük'te Orta ve Geç Demir Çağ'a ait keramikler tespit edilmiştir.

Tetikom Höyüğün mimarisine baktığımız zaman; güney ucunda yer alan A-12, A- 13, Z- 12, Z-13 açmalarında ortaya çıkarılan yapı kalıntılarına göre korunmuş bazı taş temellere ulaşılmıştır. Yapının çoğu kısmı yok olduğu için, mimari planları ile ilgili bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Korunan taş yapısının örgü tekniği Horom-D (Ermenistan) alanında ortaya çıkarılan Orta Demir Çağı'na tarihlenen yapılarla karşılaştırılabilmektedir.

Tetikom Höyük'ün mezar yapıları üzerinde yapılan incelemelerde, mezarların etrafının genellikle orta ve küçük boy taşlarla çevrili olduğu anlaşılmıştır. Taş örtülü oda mezar ve çömlek mezarın hâkim olduğu höyükte; höyüğün güneyinde bulunan yapı kalıntılarının 30 cm. doğusundaki A-16, A-17, A-18, Z-16, Z-17, B-11 ve B- 12 açmalarında taş örtülü oda mezarlar bulunmuştur. Çömlek mezar kalıntılarına da, ulaşılmaktadır. M-6 mezarlık alanından 40 m. güneybatıda yer almakla birlikte, doğu-batı doğrultusunda hoker biçiminde uzatılmış, tahrip edilmiş durumdadır. Oval planlı mezarlarda uzunluk 3,10- 3, 40 cm iken, genişlik ise 1,25- 1, 55 cm'dir. Yetişkinler için yapılan taş örgülü oda mezarlardan olan; M-1, M-4, M-11 kuzey-güney yönlü uzanırken, M-3, M-5, M-6 ve M-10 mezarları doğu-batı yönlü uzanmaktadır.

Çömlek mezarlardan olan, M-7, M-8 ve M-9'da ortalama 30-40 cm. yüksekliği olan geniş karınlı, ince boyunlu çömlekler, çocukların gömüsü için kullanılmıştır. M-7 ve M-8 mezarlarının ağzı birer çanakla kapatılırken, M-9 mezarı ise taşla kapatılmıştır. Çocukların gömüldüğü çömleklerin ağızları genellikle kırık veya hatalıdır. Bu durum çocuk mezarları için özel çömleklerin üretilmediğini, elde olanların değerlendirildiğini göstermektedir. Tetikom Höyük'te ele geçirilen bu mezarların benzerlerine Van Kalesi'nde yapılan kazılarda da rastlanılmıştır. Tetikom Höyük'ün yetişkin mezarlarına baktığımız zaman, basit düzeyde örülmüş mezarlara ölümlerin "hoker"

⁴² ŞENYURT, S. Y. 2005b: **Büyükardıç**, Ankara, s. 1 vdd.; GÜNAŞDI, Y. 2013: 149.

biçiminde yerleştirildikleri görülmektedir.

Buluntu açısından fakir olan höyükten, Orta Demir Çağ ile Geç Demir Çağ'a tarihlendirilen birkaç keramik elde edilmiştir. Ayrıca göz motifli boncuklar bol sayıda bulunmakla birlikte, mezarlık dışında aynı döneme ait bileziklere de ulaşılmıştır. M-3 mezarında yapılan çalışmalarda, iskeletin boynunda, 6 tane boncuk bulunmuştur. M-4 mezarında, Orta Demir Çağ ve Geç Demir Çağ'a ait minyatür çömlek ile tahrip edilmiş bronz iğne parçaları da ele geçirmiştir⁴³.

Erzurum, Doğu Anadolu Bölgesinin en çok kazı yapılan şehirlerinden birisidir. Bölge Eskiçağ Tarihinin aydınlatılmasında Erzurum ve çevresinde yapılan kazıların büyük önemi bulunmaktadır.

SONUÇ

Erzurum'un stratigrafik verisi bakımından çok önemli veriler ortaya koyan Sos Höyükte yapılan kazı çalışmaları neticesinde, Kafkaslardaki Erken Trans-Kafkasya kültürünün Anadolu geçişini temsil eden Maykop ve Trialeti kültürlerine ait veriler tespit edilmiştir.

Pulur Höyükte yapılan kazı çalışmaları neticesinde, M.Ö. IV. bine kadar uzanan dört yapı katı tespit edilmiştir. Höyükte, II. bin ve I. bin dönemleri net değildir. Erken Demir Çağı silik bir şekilde de olsa görülürken, I. binde Urartu dönemine tarihlenebilecek bir yapı katı mevcut değildir.

Bölgenin arkeolojisinin aydınlatılmasında önemli katkı sağlayan Karaz Höyükte 15 yapı katı tespit edilmiştir. Höyükte gerçekleştirilen kazılarda, höyüğünü 8. ve 12. yapı katları yangın neticesinde belirli bir süre terk edilmiştir. Höyüğün hemen hemen her katında çok sayıda obsidyen, madeni eser, tek renkli ve geometrik süslemeli keramikler tespit edilmiştir. Köylülerin höyükten toprak taşınması sebebiyle, höyükte, Kalkolitik Çağ dönemine ait yapı katları tespit edilebilmiştir.

KAYNAKLAR

- BURNEY, C. 1958: "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", *Anatolian Studies*, Sa: 8, s. 157-208.
 CEYLAN, A. 2001: "1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları", *AST*, Sa: XVIII/2, s. 71-82.
 CEYLAN, A. 2002: "2000 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey

⁴³ CEYLAN, A. 2004: "2002 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri Yüzey Araştırmaları", *AST*, Sa: XXI/2, s. 266; ŞENYURT, S. Y.-H. EKMEN, 2005: *Tetikom Höyük: Pasinler Ovasında Bir Demir Çağı Yerleşmesi / An Iron Age Settlement in Pasinler Plain*, Ankara, s. 10-14; CEYLAN, A. 2008: 139; KOZBE, G.-A. CEYLAN vd. 2008: Küçüktuy; ÖZGÜL, O. 2011: 135.

- Araştırmaları**”, AST, Sa: XIX/2, s. 165-178.
- CEYLAN, A. 2003: **“2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları”** AST, Sa: XX/2, s. 311-324.
- CEYLAN, A. 2004: **“2002 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır illeri Yüzey Araştırmaları**, AST, Sa: XXI/2, s. 263-272.
- CEYLAN, A. 2005: **“The Erzincan, Erzurum and Kars Region in The Iron Age”**, Anatolian Iron Ages, Sa: V, London, s. 21-29.
- CEYLAN, A. 2008: **Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998- 2008)**, Erzurum.
- CEYLAN, A. 2015: **Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014)**, Erzurum.
- ERKMEN, M.-A. CEYLAN vd. 2002: **“2000 Yılı Erzurum Kale Kazısı”**, Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, Sa: XII, s. 73-85.
- ERKMEN, M.-A. CEYLAN, 2003: **“2001 Yılı Pasinler Kale Kazısı”**, Müze Kurtarma Kazıları Semineri, Sa: XIII, Ankara, s. 17-28.
- ERKMEN, M.-A. CEYLAN vd. 2007: **“2005 Yılı Erzurum Kale Kazısı”**, Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu, Sa: XV, s. 1 vdd.
- ERKMEN, M.-A. CEYLAN vd. 2008: **“2006 Yılı Erzurum Kale Kazısı”**, KST, Sa: XXIX/3, s. 491-505.
- ERKMEN, M.-A. CEYLAN vd. 2009: **“2007 Yılı Erzurum Kale Kazısı”**, KST, Sayı: XXX/2, s. 217-233.
- ERKMEN, M.-Y. GÜNAŞDI vd. 2011: **“2009 Yılı Erzurum Kale Kazısı”**, KST, Sa: XXXII/3, s. 148-166.
- GÜNAŞDI, Y. 2013: **Karasu, (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- GÜNAŞDI, Y. 2015: **“Erzurum Kale Kazısı”**, Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kùltürleri Sempozyumu Bildiriler, Sa: II, Cambridge, s. 343-359.
- GÜNERİ, A. S. 1987: **Erzurum Çevresinin Ön-Urartu Yerleşim Birimleri**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- GÜNERİ, S. 2005: **“Erzurum Bulamaç Höyük 2003 -2004 Yılı Kazılarının sonuçları ve Doğu Anadolu Geç Karaz Evresi Araştırmaları”**, Arkeoloji, Anadolu, Avrasya, Sa: II, İzmir, s. 7-15.
- KİBAROĞLU, M.-A. SAGONA vd. 2011: **“Petrographic and geochemical investigations of the late prehistoric ceramics from Sos Höyük, Erzurum (Eastern Anatolia)”**, Journal of Archaeological Science, Sa: 38, s. 3072- 3084.
- KOŞAY, H. Z. 1948: **“Karaz Sondajı”**, TTK, Sa: III, Ankara, s. 165-169.
- KOŞAY, H. Z. 1962: **“Pulur Kazısı, 1960”**, TAD, Sa: XI, Ankara, s. 25-28.
- KOŞAY, H. Z. 1964: **“Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları)”**, Atatürk Konferansları, Sa: I, Ankara, s. 91-94.
- KOŞAY, H. Z. 1967: **“Pulur Kazısı”**, Türk Tarih Kongresi, Sa: VI, Ankara, s. 14-15.

- KOŞAY, H. Z. 1984: **Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi**, Ankara.
- KOŞAY, H. Z.-H. VARY, 1964: **Pulur Kazısı**, Ankara.
- KOŞAY, H. Z.-H. VARY, 1967: **Güzelova (Tufanç) Erzurum Kazısı 1961**, Ankara.
- KOŞAY, H. Z.-K. TURFAN, 1959: **“Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”**, Belleten, Sa: XXIII/91, Ankara, s. 349-413.
- KOZBE, G.-A. CEYLAN vd. 2008: **Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-6a-b Demir Çağları**, İstanbul.
- KÖKTEN, İ. K. 1952: **“Anadolu Prehistorik Yerlerinin Dağılışı Üzerinde Bir Araştırma”**, DTCFD, Sa: 10/3-4, s. 167-207.
- LAMB, W. 1954: **“The Culture of North-East Anatolia and its Neighbours”**, AS, Sa: IV, s. 21-32.
- ÖZGÜL, O. 2011: **Eskiçağda Yukarı Aras Vadisi**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- PEHLİVAN, M. 1984: **En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SAGONA, A. 1984: **“The Caucasian Region in the Early Bronze Age”**, BAR, Sa: CCXIV, Oxford.
- SAGONA, A. 2000: **“Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory a Provisional Chronology for Northeast Anatolia”**, Chronologies des Pays du Caucase et de L’Euphrateaux IVe - IIIe Millenaires: Actesdu Colloqued, İstanbul, s. 329-373.
- SAGONA, A. 2004: **“Social Boundaries and Ritual Landscapes in Late Prehistoric Trans Caucasusand Highland Anatolia”**, By A. Sagona, Peeters (ed.). Ancient Near Eastern Studies Supplement, Sa: 12, A View From The Highlands Archaeological Studies in Honour Charles Burney, s. 475-538.
- SAGONA, A. G.-C. SAGONA vd. 1995: **“Excavations at Sos Höyük-1994 First Preliminary Report”**, Anatolian Studies, Sa: XLV, London, s. 193-218.
- SAGONA, A.G.-C. SAGONA vd. 1996: **“Excavations at Sos Höyük-1994”**, KST, Sa: XVII/1, s. 129-150.
- SAGONA, A.-M. ERKMEN vd. 1996: **“Excavations at Sos Höyük, 1996: Second Preliminary Report”**, Anatolian Studies, Sa: XLVI, London, s. 27-48.
- SAGONA, A.-M. ERKMEN vd. 1997: **“Excavations Sos Höyük 1995”**, KST, Sa: XVIII/1, s. 137-143.
- SAGONA, A. G.-C. SAGONA vd. 1997: **“Excavations at Sos Höyük 1996: Third Preliminary Report”**, Anatolica, Sa: XXIII, s. 181-226.
- SAGONA, A. G.-C. SAGONA vd. 1998: **“Excavations at Sos Höyük 1997: Fourth Preliminary Report”**, Anatolian Studies, Sa: XXIV, s. 31-64.
- SAGONA, A. G.-M. ERKMEN vd. 1998: **“Excavations Sos Höyük 1996”**, KST, Sa: XIX/1, s. 245-250.
- SAGONA, A. G.-M. ERKMEN vd. 1999: **“Excavations at Sos Höyük, 1997”**, KST, Sa: XX/1, s. 205-206.

- SAGONA, A. G-C. SAGONA, 2000a: **“Excavations at Sos Höyük, 1998”**, KST, Sa: XXI/1, s. 143-144.
- SAGONA, A. G-C. SAGONA, 2000b: **“Excavations at Sos Höyük 1998 to 2000 Fifth preliminary Report”**, ANES, Sa: XXXVII, Australia, s. 56-127.
- SAGONA, A. G-C. SAGONA, 2001: **“Excavations at Sos Höyük, 1999”**, KST, Sa: XXII/1, s. 129-131.
- SAGONA, A. G-C. SAGONA, 2003: **“The Upper Levels at Sos Höyük, Erzurum: A Reinterpretation of The 1987 Campaign”**, Anatolia Antiqua, Sa: XI, s. 101-109.
- ŞENYURT, S. Y. 2005a: **Tasmasor**, Ankara.
- ŞENYURT, S. Y. 2005b: **Büyükardıç**, Ankara.
- ŞENYURT, S. Y.-H. EKMEN, 2005: **Tetikom: Pasinler Ovasında Bir Demir Çağı Yerleşmesi / AnIron Age Settlement in Pasinler Plain**, Ankara.
- ŞENYURT, S. Y.-R. İBİŞ, 2005: **Güllüdere**, Ankara.
- ÜNGÖR, İ. **“Hasankale (Pasinler) Kale Kazıları”**, Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu, Sa: III, Erzurum, (Baskıda).
- YAKAR, J. 1984: **“Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia”**, Anatolian Studies, Sa: 34, London, s. 59-86.
- YAKAR, J. 1985: **“The Late Prehistory of Anatolia. The Late Chalcolithic and Early Bronze Age”**, BAR International Series, no: 286, c. 2, Oxford, s. 285-310.

EKLER

Harita 1. Erzurum İl Haritası

Foto. 1: Karaz Höyük

Foto. 2: Karaz Höyük

Foto. 3: Pulur Höyük

Foto. 4: Pulur Höyük

Foto. 5: Güzelova Höyük

Foto. 6: Güzelova Höyük

Foto. 7: Sos Höyük

Foto. 8: Sos Höyük

Foto. 9: Erzurum Kale Kazısı

Foto. 10: Erzurum Kale Kazısı

Foto. 11: Pasinler Kale Kazısı

Foto. 12: Pasinler Kale Kazısı

Foto. 13: Bulamaç Höyük

Foto. 14: Bulamaç Höyük

Foto. 15: Tasmator (ŞENYURT, 2005a)
2005a)

Foto. 16: Tasmator (ŞENYURT,

Foto. 17: Güllüdere (ŞENYURT, S.Y.-
R. İBİŞ, 2005)

Foto. 18: Güllüdere (ŞENYURT, S.Y.-
R. İBİŞ, 2005)